

**"Kung kami po'y lilimusan
Dali-daliin po lamang
At baka po mapagsarhan
Ng pinto sa kalangitan."**

yan ngayon ng ugali ng mga tao. silá ang dadalhin sa libingan. Ang Bukód sa pangangalulwá kung mga bata sa takot, ay nagpaparaw ng *todos los santos* ay may gawa namán sa mga kasama sa isa pang kaugalian na ang tawag bahay ng anumáng pagkaing ma- ng iba ay *panawagan* at ang ta- ilalagáy sa ilalim ng unan. Ang

KUNG dumarating ang kaara- wán ng mga patáy o *todos los santos* ay di ang hindi natin nagugunita ang kaugalian noong araw na ngayo'y nalilimutan na halos, bagamán sa mga lalawigan ay umiiral at ginagawa pa rin, na kadalasa'y pinagtatawanán at pinagngingitngitán pa ng iláng waláng ipinagmamalakí kundi mga gawi't kilos na dalá ng maka- bagong panahón.

Ang kaugaliang nasabi ay tina- tawag na *pangangalulwá* at *pana- wagan*.

Sa lathalang itó'y wala kamíng ibáng layon kundi ihayág na pa- rang isáng balita lamang ang mga kaugaliang nasabi kung du- maring ang araw ng mga patáy, sa hangad na makatulong sa mga kabataang naghahagiláp ng mga ulat na malakasaysayan.

Sa gabi ng *todos los santos* gi- nágawa ang tinatawag na *panga- ngalulwá*. Iyán nama'y sa pag- kakatuwaan lamang ginagawa at ang pinaka-pangunang layon ay mabigyan ng mabuting aral yaóng mga taong kulang ng pag-iingat sa kaniláng mga ari-arian. Ang pulutóng ng mga *nangangalulwá* ay walang inaabatan kundi ang pagkátulóg ng mga tao sa bahay- bahay. Oras na makitang sila'y may pagkakataón, ang ginagawa'y "nakawin" ang lahat ng manána- kaw, kadalasa'y mga kasangka- pang naiwan sa silong, mga paso ng magagandang halamang nakala- gay sa hagdán, mga damit na na- iiwan sa sampayan at iba't iba pa. Sa salikop ng lalong mataong mga daan, ang mga *nangangalu- lwá* ay nagtatayo ng kung tawa- gin ay *tumba*, na yari sa patung- patong na mga mesa at mga hag- dang-kawayan na lubháng mata- taas. Lahát ng *manakaw* ay doon inilalagáy at isinasabit at pinag- aayus-ayos pang mabuti. Sinisi- kap na ang *tumba* ay maging lam- pas-bubungán ang taas, maging at ang ugaling iyán ay hindi na puno ng lalong makakabuluháng kasangkapan at mapalamutihan ng mga sari-saring paso. Madalás na ang pagkakayari ng *tumba* ay ma- rikit at kahanga-hanga pagka't talagá namáng pinagbubuti ang pagkakaayos. Sinisikap na ang

Ang "Pangangalulwa" Noong Araw...

tumba ay matapos bago magbu- káng-liwayway upang sa pagka- kagising ng mga tao, lalo na ng mga nagsisipagsimba, ay makita na at mapanood.

Nagiging sanhi ng pagkakata- wanan, pagkakatuwa at pagkaka- tuksuhan ng magkakapit-bahay ang nagigisingáng tumbang nakata- yo. At lalo nang nagkakahalakha- kan kung sa *tumba* ay may nakiki- tang mga damit ng dalaga, lalo na yaong gamit na panloob, na nanga- kasabit na parang palamuti sa ma- taas na hagdang-kawayan at sa mesang pinagpatungan. Pagkata- pos ng misa kinabukasan ng *todos los santos* na kung tawagin namán ay *dia de difuntos* ay binibigyang- laya na ang lahat na makuha sa *tumba* ang kaní-kanilang mga pag-aaring *nakalulwá* ng nakara- áng gabi. Madalás mangyari, marahil ay sa pagkahiya, ang na- iiwang hindi kinukuha ng mga may-ari ay yaóng mga damit na panloob ng mga babai.

Sa oras ng pagdaraos ng *pa- ngangalulwá* ay may isá pang ka- tuwaan ang nagsisigawa noon. "Nagnanakaw" sila ng mga ma- nók na inaadobo, bigás na isina- saing at ibá pang pagkaing nai- luluto at siyá niláng pinagsasalú- saluhan sa kaináng kung tawagin ay *media noche*. Madalás mang- yari na di nalalaman ng kasalo sa *media noche* na ang manók na inadobo ay kanya...

Ang mga taong *nagsisipanga- lulwá* noong araw ay dinaraan la- mang sa pagkakatuwa. Salamat at ang ugaling iyán ay hindi na kilalá ngayon. Kung hindi, mara- hil ay nakawáng totohanan ang magaganáp, alinsunod sa kalaga-

wag namán ng marami ay panga- ngalulwá rin. Ang *panawagan* ay ginaganáp ng iláng tunay na mga pulubing nananapatan sa mga ba- háy-baháy. May dalá pa siláng kuliling na bago magsimula ng pag-awit ay pinatutunóg muna. Ang kadalasang inaawit ay nauu- kol sa mga kalulwá at sa buhay ng iba't ibang santó. Iisa ang hawig ng tugtuging kinakanta at kung nagkakasalimbayan ang ma- gagandang tinig ay totoong naka- wiwiling pakinggan. Ang awit ay malungkot. At lahat ay natatapos sa ganitó:

*Kung kami po'y lilimusan,
dali-daliin po lamang,
at baka kami'y mapagsarhan
ng pinto sa kalangitan.*

Ang mga nananawagan ay hin- di nagsisialis habang hindi inaa- bután ng limós ng may-bahay na tinátapatán.

Gaya nang sinabi na, ang mga nagsisipanawagan ay talagang mga pulubing nagsisipagpalimós; nguni't nitóng mga huling araw ay mga pulutóng nang binúbuo ng mga tamád at batugang nagsisi- pagsamantala upang magkasalapi. Nakaiipon nga namán sila ng ma- laki-laki ring halagá na kanilang pinaghahati-hatian pagkatapos.

Naging ugali pa rin ng mga tao noong araw na upang máhilig ang mga bata sa pag-alaala't paggu- nita sa mga magulang, mga ka- patid at ibá pang hinlog na na- ngamatáy, ay tinatakot at sina- sabing kailangang ipagdasál ang kálulwá ng mga yaón at kung gabi'y maglagáy ng anumang ma- kakain sa ilalim ng kanilang unan, sapagka't ang mga kalulwang na- sabi ay dadalaw sa hatinggabi at kung walang makitang pagkain ay

kadalasán ay mga suman at puto. Nguni't anó bang mga kalulwa! Ang nagsisikain ng puto at su- man kung hatinggabi ay ang ma- tatanda na rin sa bahay, kung himbing na ang mga bata.

Kung gabi ng araw ng mga pa- táy at kinábukasan, habang nag- mimisa, ay nagsisipagdasál ang lahat sa kaní-kanilang aláng may nakatirik na mga kandila. Pa- tungkol sa kalulwa ng mga nama- táy. Ang dami ng kandilang iti- nitirik ay alinsunod sa bilang ng mga namatáy sa mag-aanak na nakatirá sa bawa't bahay.

Ang paglalagáy ng mga pala- muti sa libíng ng kaniláng mga hinlog ay kaugalian na ng mga pilipino sa mula't mula pa. Noo'y pawang kandila ang pailaw na ini- lalagay at pawang koronang yari sa mga sariwang bulaklak ang inihahandog. Nitóng mga huling taón ng panahón ng mga amerika- no ay nahimaling na sa paglalagáy ng mga ilaw-elektrika na pinagka- kasalapián ng mga kontratistang elektrisista.

Sa loob ng panahóng inilagi rito ng mga hapon ay kung iláng taong ang *todos los santos* ay hindi nal- raos, pagka't ipinagbawal ang pag- dalaw sa mga libingan. Inaasa- hang sa pagkakataóng itó ay ma- giging di-pangkaraniwan ang da- mi ng mga taong magsisidalaw sa dalawang-libingang malakí.

Papanumbalikín ang matibay na pagkakaisá ng lahat upang mai- pagtagumpáy ang ating mga ba- nál na mithiin.

"Alang-alang sa Bayan!"— Iyán ang dapat itanim sa puso ng lahat at bawa't isáng pilipino sa mga araw na itó ng ating pagba- bagong-buhay.

Sinulat ni
DANIEL MANAPAT

Ngayo'y Araw ng mga Yumao. At may nagugunita ako. Nguni't ako'y hindi dadalaw sa mga puntod.

Wala akong pag-aalayan ng mabangong bulaklak at ng mga kandelang tatanglaw sa buong magdamag.

At di rin ako mananalangin alang-alang sa ikapapayapa ng kaniyang kaluluwa sa kaitaasan.

Sapagka't ang kaniyang puntod ay wala sa libingan. Hindi maaring matagpuan sa malamig na lupang siyang hantungan ng lahat ng kinapal. At wala rin siyang kaluluwang aakyat sa langit na siyang dapat kalagyan ng lahat ng magaganda't mabubuting likha.

Siya ay ang aking pag-ibig.

* * *

Ang aming nayon ng Matalahib ay nasa paanan ng bundok ng Banahaw. Ito'y napakalayo sa kabayanan; upang makarating dito ay kailangang tumawid ng tatlong ilog at dumaan sa mga pasikut-sikot na landas. Simula nang masakop ng mga hapon ang Pilipinas, ay wala pang mga singkit na nakararating sa aming nayon, dahil nga sa kalayuan. Sa kabayanan ay may garison ng hapon. At ang bawa't makasalubong sa mga singkit ay pinayuyukod doon. At iyon ang ayaw namin. Kaya bihirang-bihira kaming magtungo sa kabayanan, matangi na lamang kung may mahigpit na pangangailangan.

Ang aming nayon ay madalas dalawin ng mga nagsisipamundok na gerilya. Kung sa aming pulutong ay may napapansin kaming mukhang naiiba, ay sinasapantaha naming siya'y isang gerilya. Ang bundok ng Banahaw ay kanilang ginagawang himpilan, na siyang kuta ng mga mapagmahal sa kalayaan at nakikipaglaban upang mapamalaging buhay ang mga simulaing pinagkamatayan na ng marami.

Kung may mga dumarating na gerilya sa aming nayon ay hindi kami nangangamba. Nakabatid sila na kami'y kanilang kapanalig at nahahandang tumulong sa kanila sa abot ng kaya. Ang karamihan pa nga sa aming mga lalaki ay kabilang sa gerilya, nguni't nagsisitigil sa nayon dahil sa kanilang mga gawain.

Kahabag-habag ang anyo ng mga gerilyang nagtungo sa amin paminsan-minsan. Madaling makita na sila'y nahihirapan sa pamumundok. Kaipala'y marami sa kanila ang hirati sa maalwang

pamumuhay. Napakaginaw sa bundok kung gabi at kung araw nama'y matindi ang init. Bukod pa rito, kailangang maglakad sila sa mga kagubatan. Kung pagmalasin ko ang mga gerilya ay lagi silang marumi, hindi nag-aahit at malalago ang buhok. Gula-gulanit pa ang mga damit. Nguni't kahit ganoon ang kanilang anyo, kahit sa mga mata nila'y nababakas ang labis na pagpupuyat at pagkapagod, kaming lahat sa nayon ay nakatitiyak na ang kanilang puso ay tinitibukan ng marubdob na damdaming hindi namin maaring matarok at sila'y may angking katapangang hindi karani-

la'y sumuko at pagkatapos ay paglakarin hanggang Kapas ay kabilang siya sa mga nakatakas. Hindi ko akalaing mataas pala ang kaniyang napag-aralan. Sapagka't kung pagtingnan ko ang kaniyang anyong mapagpakumba-ba, ang kaniyang mukhang bahagya na lamang ngumingiti kung minsan, ay para bang kahalintulad siya ng marami naming binata sa nayon na di man lamang nakarating sa ikaapat na baytang na paaralan. Ako nga'y nagtaka, sapagka't ang kausap-usap ko pala, akong ipinalalagay na mataas na rin ang napag-aralan sapagka't nakatapos sa haiskul saang mga amerikano sa Pilipinas.

ging tamad ka sa pag-aaral na gaya ng ginagawa ng marami ay maaari ka ngang makatapos sa pag-aaral, nguni't parang wala ka ring natutuhan.

—Sayang at nagkadigmaan. Sana'y nag-aaral na ako sa Maynila.

—Sayang nga.—ang kaniyang tugon.—Ako man ay nanghihinayang rin. Sana'y tapos na ako sa pagka-inhenyero. Ang kapalaran nga naman! Ngayo'y narito ako at hindi nalalaman ang kinabukasan, kung saan ako hahantong.

—Hindi na matatagal marahil. Ang balita ko'y malapit na raw Ang balita ko'y malapit na raw Ang balita ko'y malapit na raw

ALAALA Sa Isang PAG-IBIG

wan sa isang kinapal. Kung kanya naman sila'y aming pinagpipitaganan at hinahangaan, at tinatanggap namin sila nang mahusay kapag dumadalaw.

Sa tanglaw ng mga ilawang tinghoy ay nakikipag-usap sila sa mga matanda sa nayon; ang ibang sa palagay namin ay mga bagungtao o mga binata ay waring nahihiyang makipagkilala sa kadalagahan ng nayon, gayong di malihim ang kanilang pananabik na makaniig ang mga dalagang kaipala'y makapagdudulot sa kanila ng kaligayahang inaasam-asam at pinapangarap sa kanilang malimit na pag-iisa.

Sa mga pangkat na ito ng gerilya nakilala ko si Ding. Siya'y ipinakilala ng aking ama na bagama't di namumundok ay itinuturing na kanilang katulong at isang masugid na kalaban ng mga singkit. Dala ng kaniyang gulang at ng mga gawain sa bukid ay hindi niya kami maiwan, kaming mga magkakapatid at si Nanay.

Si Ding ay kapitan ng mga gerilya, bagama't walang tandang nakalagay sa kaniyang kamisadentrong kaki na lumang-lumang na.

Taga-Maynila siya, ang kaniyang pagtatapat sa amin nang kami'y magkakarap-harap sa liwanag ng ilawang langis. Siya'y kabilang sa mga nag-aaral sa unibersidad ng Pilipinas na lumahok sa labanan sa Bataan at nang si-

kabayanan, ay higit na may dunong kaysa akin. Ang pagkakilala naming ito, sa ganang akin, ay isang magaling na pagkakataon upang makausap ang isang malawak ang nalalaman; natitiyak kong ang kaniyang sasabihin sa akin ay hindi mga pangaraw-araw na paksa lamang na walang patutunguhan. Inasam-asam ko ang pagbanggit niya tungkol sa mga napag-aaralan sa unibersidad, na noong bago magkadigma ay siya kong pangarap na marating.

Kaming mga taga-nayon ay magagaan ang loob, lalo na't sa unang malas lamang ay napagkilala naming hindi masamang tao ang aming kausap. At si Ding, sa una kong pagkakita, ay gayon. Kaya hindi na kami nagpupuan pagkalipas pa ng ilang sandaling pag-uusap.

Nasabi ko sa kaniya na ako'y nakatapos ng haiskul, bagama't di naman dapat ipagmalaki iyon.

—Aba,—ang tugon niya,—ang makatapos ng haiskul ay mabuti na. Kung ang isa'y matalino ay maaari pang higit ang kaniyang nalalaman kaysa nakapag-aral sa unibersidad,—ang kaniyang dugtong.

—Mahirap ba ang mag-aral sa unibersidad?—ang tanong ko.

—Hindi naman. Nasa sa iyo iyon. Kung magsisikap ka ay magang-magaan, nguni't kung magi-

—Oo, malapit na nga, sapagka't nakuha na nila ang Halmahera at Morotai. Wala nang nalalabi sa kanila kundi ang magtungo rito. Nguni't hindi mo rin natitiyak ang takbo ng pangyayari. Ang balita nami'y dumarami ang mga hapon; idinarating dito.

—Ano naman ang inyong gaganawin kung sakali't dumating na ang mga amerikano?

—Marami kaming gagawin Ngayon pa'y abala kami sa pagsubaybay sa kilos ng mga hapon, kung nasaan ang kinalalagyan ng mga pintungan, sandata, at mga bapor ay aming ipinatatalastas kay MacArthur sa pamamagitan ng radyo. Pagdating nila dito ay sasama kami sa kanila at sasama ring papasok kami ng Maynila.

Sa pagkabanggit niya sa Maynila ay waring nangulimlim ang kaniyang mukha.

—Ang iyo bang pamilya ay nasa Maynila?—ang aking tanong.

—Oo, mayroon pa akong ma-roon at isang kapatid na dalaga. Marahil ay kasinggulang mo siyailan ka na bang taon?

—Ah—ang kaniyang dugtong,—hindi nga pala nagsasabi ng kanilang gulang ang mga babai,—at siya'y napatawa nang ako'y di nakasagot.

Hindi nagluwat ng pakikipag-